

A betöltött tér

Major Nándor két regényéről

Major Nándor korai szépirodalmi munkásságát elbeszéléskötetek, az *Udvarra nyílik az ablak* (1956), a *Veresség* (1959) és a válogatott elbeszéléseket tartalmazó *Büntetés* (1967), valamint két regény, az 1965-ben megjelent *Dél*, majd az 1969-ben kiadott *Hullámok* teszik ki. Ha később fel is hagyott elbeszélések és regények írásával, egészen kései éveiben megjelent még néhány elbeszélése, de ezek már nem kerültek könyvbe, irodalmunk történetében kitüntetett hely illeti meg a korábbi műveket. Erről tanúskodik Bori Imre irodalomtörténete (*A jugoszláviai magyar irodalom története*, 2007). „Az elemző kedv és a bölcséleti kérdések iránt megnövekedett érdeklődés jegyében íródtak tételes elbeszélései, s belőlük a társadalmi létezés elidegenült világának képe bontakozik ki, hiszen a novellák már címükben is jellegzetesen gondolati kategóriákra utalnak: az áldozat, a magány, az üldözöttség és az ítélet problematikája jelenik meg életbe ágyazottan, a hétköznapokban tetten érten” – írta Major Nándor elbeszéléseiről a tudós irodalomtörténész. „Tételesnek” mondja az elbeszéléseket, „elidegenült világot” és „gondolati kategóriákat” említ, mindezt pedig az „élettel” és a „hétköznapisággal” szembeesíti. Megfigyelései pontosan írják körül Major elbeszéléseinek természetét, s ha ehhez még hozzáadjuk az ugyanott említett „írói intellektualizmus”, bármit is jelentsen a szó, jegyeit, akkor körvonalazódnak látszik Major prózáírásának alapvető meghatározója, a tétel és a hétköznapos történések összefonódásának részint elbeszélhetetlensége, részint pedig megkerülhetetlensége. Ennek az írások során „kitermelt” el-
lentmondásnak tudható be, hogy Major Nándor későbbi éveiben az írásnak egy másik világát, a társadalom- és politikátörténet világát eleveníti meg legfőképpen az oknyomozó publicisztika, az időszerű történések és nyelvek körültekintő elemzése eszköztárával, legújabbban pedig az értékelő

emlékezés nosztalgiától mentes, dokumentumértékű művelésével, amikor az egykori történesek felvázolása az önelemzés és önmegértés szándékával esik egybe. Az ugyancsak a korai művek között számon tartandó esszékötet, az *Esti órák* (1968) írásai is Bori Imre megfigyeléseit igazolják, nevezetesen azt, amit ő „írói intellektualizmusnak” nevez, s aminek jelentése kétségessé tehető, hiszen jelentheti részint az írói mesterség kiszolgáltatását az intellektualizmusnak, de jelentheti az intellektualizmus nélkülözhetetlenségét is az irodalmi közlésformákban; az esszékötetbe gyűjtött írások valamennyire egyértelműsítik Bori Imre megfogalmazását, hiszen a legtöbb esszéből éppen az olvasható ki, hogy Major tudatosan készült akár elbeszélések, akár regények írására, jól körülírta azokat az intellektuális, vagy akár – miként teszi Bori Imre – bölcséletinek is mondható gondokat, amelyekkel nem az elbeszélések és regények írása során szembesült, hanem amelyek megelőzték, mintegy előkészítették az elbeszélések és a regények világát. Nyilván ezért is mondhatók szépprózai munkái „tétéleseknek”, amennyiben a „tételen” nem valamilyen irodalmon kívüli konstrukciót értünk, hanem az „élet”, igen, a „hétköznapi” történései megértése során felbukkanó, előkerülő akár intellektuálisnak, akár bölcséletinek mondott gondokat. Az így értelmezhető törekvése Majornak az időszere felé vezette írói gyakorlatát; mind az elbeszélések, mind a regények nyíltan hivatkoznak a közvetlenül megtapasztalt időre, első benyomásra konstrukciónak tűnnek, egy közelebbi megközelítés azonban felderíti, hogy bennük éppen a jelen gondjai, történései, gondolatai visszhangoznak. Nem érdektelen odafigyelni az évszámokra: a *Dél* írása és megjelenése megelőzi 68-at, az esszékötet egybeesik vele, míg a *Hullámok* követi az azóta sokfelől legendásított évet, amikor az Európán végigsöprő diákmozgalmak, amelyek a peremvidékre, Belgrádba is eljutottak, nem utolsósorban a „prágai tavasz” mondott történések a remény és az ígéret szeleit hozták el a kettészelt és kettéosztottságában megcsontosodott Európába. Mindez, ha nem is közvetlenül, de közvetve mindenképpen visszhangzott az akkor született akár szépirodalmi, akár bölcséleti munkákban, s hatásuk alól Major Nándor sem térhetett ki: a 68-as történések nyomai jól felismerhetők prózáiban, leginkább persze a *Hullámok* című regényben, amelyben a tétel valamennyire visszaszorult az „élet” és a „hétköznapi” nyomására, ami egyfelől megemeli a regény olvashatósságát, másfelől azonban kérdésessé teszi az írásra és történetmondásra tudatosan készülődő író gyakorlatát. Egy olyan dilemma elé került akkor Major Nándor, aminek megoldását nem találta, illetve abban találta meg, hogy hosszú évekre felhagyott a prózáírással, amely elhatározást az is megerősíthette benne, hogy az elbeszélések és a regények közreadásával életének egy szakasza lezárult, és ezt

a szakaszt jól dokumentálják, egyúttal őrzik is az addig megjelent könyvek. Persze ma már másként olvasunk, mint ahogyan a hatvanas, hetvenes években olvastunk, a kételyeink is megváltoztak, ám van valami, ami nem változott meg, nem változott meg az abbahagyás érzése és gondolata, elszakadni valamitől, ami korábban rendkívül fontos volt, csak nagy erőfeszítéssel lehet, s nyilván valami nagyobbak az érdekében. S ez így van akkor is, ha a vélt nagyobbról később kiderül, hogy ha nem is törpült el, de éppúgy, mint minden más, elmúlt, s az elmúlásnak mindig része a felejtés. Major Nándor akkor, amikor emlékező írásaiban visszatért a negyvenes, az ötvenes és valamennyire a későbbi évekhez, valójában saját szépírói múltjához tért vissza. Visszatérése indokolja, hogy korábbi munkáit, az elbeszéléseket és regényeket, újra elolvassuk, másképpen, mint ahogyan egykor olvastuk ezeket. A két regényt olvastam el újra, s most, mielőtt számot vetnék velük, elő kell vennem az esszékötetet, az *Esti órákat*, benne is különös figyelmet fordítva a *Tárgyak, tér, regény* című viszonylag rövid írásra, mert benne az írónak a regényről alkotott gondolatai és elképzelései ismerhetők meg. Majortól nem volt idegen, hogy az írás előtt odaforduljon az elmélethez, s hogy maga is hozzáadjon valamit és valamennyit az éppen időszerű teóriához; valójában ebből a gyakorlatból következik, hogy szép-
próza munkáit joggal tekinti a kritika és a történet tételeseknek, ami egy másik időbeli szövegösszefüggésben akár bíráltnak is tekinthető, mint-hogy szélesen elterjedt vélemény szerint a tétel, vagy ahogyan közkeletű idegen szóval mondják, a tézis, ártalmas az elbeszélésre nézve. Valóban így van, amennyiben a tétel rátelepszik az elbeszélésre, vagy amennyiben az elbeszélés csupán a tétel elbeszélése marad. Ezzel Major is tisztában volt, korai olvasmányai, tájékozódása a regényelmélet körében, a kor világirodalmi nagyságainak ismerete figyelmeztette erre. Adózását a tételnek úgy oldotta meg, hogy a tételt szembesítette a közvetlenül megtapasztalttal, nemegyszer az elképzelttel, sőt nem utolsósorban a konstruálttal, és ebből a szembesítésből nem hozta ki kötelezően a tétel igazságát, csak egyszerűen kérdéseket tett fel vele szemben, s ezekre a kérdésekre nem várt választ, mert a válaszadás lerombolta volna az elbeszélhetőség esélyét. Márpedig szépíróként elsősorban az elbeszélhetőséget célozta meg.

Az elbeszélések mellett mindkét regényében.

A *Dél* a káprázat regénye. Első személyben íródott a regény, s az első személyű megszólalást Major indokolja is. Úgy tesz, mintha a regény elbeszélője azonos volna a regény hőisével, hiszen már a regény elején közli, hogy valaki a saját történetét, életének és sorsának meghatározó élményét fogalmazza meg benne. Elindul a történet, nyomban az első lapokon lehet olvasni a történetet mozgató vélt vagy valóságos hullarablásról, s ennek a

történetnek a szereplői is színen vannak, a temetőcsősz, akit majd a hullarablással gyanúsítanak, és a fiú, aki a zárda előtt ácsorog, mert szereti látni a fürdőző növendékeket. Itt találkozik a fiú a temetőcsősszel, aki közli vele a hullarablás hírért, majd egy hirtelen váltással a narrátor kilép a történet idejéből, a jelent áthelyezi a múltba, a láthatót az emlékezés viszonylagosságába, hiszen a fiút, a regény hőst, saját szerepébe helyezi át, mintegy rábízva a történet előadását: „s álmomban sem gondoltam volna, hogy addigra már csodavárással érne fel a kívánságom, s évek múltán arra indít, hogy megírjam ezt a történetet – miért is? –, ha ugyan emlékeim cserben nem hagynak”. A narrátor ezáltal kívül kerül a történeten, nem ő adja elő a hullarablást követő eseménysort, hanem maga a történet hőse, aki „évek múltán” emlékezik, s attól sem zárkózik el, hogy az emlékei cserbenhagyhatják. Jól elrendezett indítása a regénynek, egyfelől a helyszín megnevezése, ezzel együtt mintha jelen idejű történet indulna, erre utal az, hogy reggel van, és amikor a fiú kilép az „erőd elé”, ahol egy fedél alatt él a világtól elzárkózott remetével, belátja a várost, éppen érkezik a hajó, kezdődhet a történet, amit csak egyetlen pillanatra szakít meg az elbeszélő szerepének átruházása a hősré, ám ezáltal a jelen idejűnek látszó történetmondás a múltba helyeződik át, s a múltból is nyomban kiderül, bizonytalan, hogy hiánytalanul elmondható, hiszen az emlékezetben él, és onnan jön elő. Ezáltal a fikcionálás felé nyitja meg az elbeszélés menetét, mintha a közvetlen indítást, a város és a tenger látványát, az erődöt, a zárda képét és az ablakon kiszóló badessát, magát a fiút és az útjába kerülő temetőcsősz egy másik, valójában a bizonytalan emlékezés térségébe helyezné át, s innen már egyenes út vezet az írás helyzetének jelölése felé. A múlt, az emlékezés, a fikció együtt teremtik meg a káprázatot, ami a regény egész szövegét átítatja, s amiből a regény líraisága következik, amiből Bori Imre azt a következtetést vonhatta le, hogy a *Dél* „költői regény”. Hogy „költői”, nem azt jelenti, hogy túlsúlyban lennének benne a lírai futamok és leírások, még azt sem, hogy erősen építkezne az emóciók anyagából, csupán azt jelenti, hogy elbeszélője, immár kívülről szemlélve a regény világát, elbűvölten és elkápráztatva áll a múltnak, mint emberi sorsokat és cselekedeteket meghatározó hagyománynak látványa előtt. Major Nándor kereste ezt a látványt, szüksége volt rá, részint azért, hogy az egzisztencializmusban fogant regénymagot – a tételt – történet formájában egyszerre tárhassa fel és kérdőjelezhesse meg, részint pedig azért, hogy történetét ne újramezsként, hanem folytatásként mutathassa meg. Évszázadok és évtizedek emlékét őrzi a zárda, az erőd, a város, a város körüli pusztuló falvak, a kövek és az évszázados füge- meg olajfák. S ez a hagyomány egyformán ismerhető fel a házak falain és ablakain, a lakberendezésekben, a viseletben és a vi-

selkedésben, a beszédben is nyilván, abban mindenképpen, ahogyan egy kínai – persze csapnivaló – szótár is itt készül, minthogy a Kínát felfedező utazó állítólag innen indult távoli hajóútjára. De erről beszél az a sírhely is, az egyik helyi híresség sírhelye, amelynek kirablása elindítja a történetet. Sokféle ágazó történet ez, vannak történelmi és hitbéli, vannak reménykeltő és reménytelen, vannak állandó és változó irányai. Minthogy sokféle ágazó történet, ezért sokféle alakot is mozgat, férfiakat és asszonyokat, időseket és fiatalokat, tábornokot és a tengerentúlról rendszeresen visszatérő idős embert, itt menedéket keresőket és innen menekülőket, átutazókat és helybelieket, betegeket és egészségeseket, egész arcképcsarnokát egy, a világtól valamennyire elzárt, de magát a világot leképező tengerparti városnak. Mint a legtöbb tengerparti város, ez is vízhiányban szenved; víz után kutató mérnökök járják a szigetet, egyiküket, aki pórul járt, a fiú menti ki, s a fiú is abban reménykedik, hogy a feltárt, vagy még fel nem tárt barlangok mélyén ivóvízre bukkanhat, miközben közeli barátai, akik a szárazföldön tanulnak, vízgyár felépítését tervezik, a vízgyár azonban majd csak a tábornok közbenjárására épülhet fel a városban. A fiú veresége a történet, hiszen egész életét az ivóvíz felfedezésének reménye hatja át, ezért kutat régi térképek után, ezért áll be a mérnökökhöz segítőnek, s kivételes erejével ezért mozgatott meg kősziklákat... A regény végén majd álmodást lát, de álmát a tábornok közlése hűti le: korábbi elzárkózása ellenére közbenjárt az illetékeseknél, hogy felépülhessen a városban a vízgyár...

Említést kell tenni még arról is, hogy a temetőcsőszöt vádolják a sírgyalázással, ezért a helyi fogdába kerül, ahonnan majd a fiú szabadítja ki, amivel maga is belekeveredik a bűnténybe, bujdosásra kényszerül, s a *Dél* talán legerősebb fejezete az, amikor a fiú felkutatására, a helyi rendőr vezetésével, hajsza indul. Azért is tekinthető a regény legerősebb részének a hajsza leíró fejezet, mert felbukkan benne az allegorikus értelmezés lehetősége is; mintha a fiú szökésében és bujdosásában, egyúttal a lázadásában is, a háborúban elesett szülei életútja folytatódna, vagyis az, hogy amíg a szülők nevét a hősök emléktáblája őrzi, a fiú belebukik vízfeltáró vállalkozásába, s ezenfelül még bűnösnek is vélik, és elfogatására egész hajsza indul. Bűnhődik is majd a fiú, ha csak feltételesen, akkor is. Ez egyúttal azt jelenti, hogy el is szakadt a múltjától, a lázadás családi örökségétől, ami ismét vereségeként olvasható, nem utolsósorban az egykori hőstettek folytatása trivializálódásaként, amire egyformán példa lehet akár a rendőr alakja, akár a háborúban lábát vesztett trafikos, akár a háborúban kitüntetett, majd előléptetett tábornok... Velük szemben azonban ott vannak a hagyomány őrzői, Mandina asszony, a tengerentúlról állandóan visszatérő Tata, de maga a remete is, hiszen ők azok, akik már semmiben sem

reménykednek, csak élük a folytatás és fenntartás életét. Van is Mandina asszonynak egy példabeszéde, afféle kínai bölcsesség a hasznavehetetlen fáról, amelynek árnyékában szabadon lehet heverészni. A fiú magára érti a bölcs példázatot, leginkább abban, hogy az ő élete is hasznavehetetlen, ezen túlmenően pedig szabadságának sem lehet hasznát venni.

Nem itt ér véget a regény. Major jó érzéssel a regény végét visszacsatolta a regény indításához. „Az ember egyszer csak abba a korba jut, amikor eltűnődik valami haszontalanságon, papírt vesz elő és írni kezd” – írja a regény végén a fiú, majd azt kérdezi: „Vajon csak az az ember van egy életen át írásra kárhozható, aki nem talál magára? A fiú nem talált magára, joggal kérdezi hát a folytatásban: „Hova visz ez az írás, minek a kezdete ez?” Ebben a kérdésben ér egybe végpont és kezdet. Mintha nem is telt volna el az idő, mintha nem is következtek volna be halálesetek és születések, mintha se szerelmek, se hajsza nem játszódtott volna, a regény végén ott vagyunk, ahol a regény elején voltunk; az írás gesztusánál vagyunk, de egyben beláthatjuk az írás kérdésességét is, ami Major Nándor regényét egy másik dimenzióba helyezi át: a regényről, ezzel egyúttal az irodalomról való gondolkodás térségeibe. Egyfelől az emlékező fiú írása, másfelől a vele és a körülötte zajló történetek, amibe a látszólag kívülálló narrátor a regény és az irodalom értelmére utaló kérdésével lép be... A kérdésre nincs szó szerinti válasz, válasz azonban maga a regény, a befejezett mű és benne a tengertől, a szigettől, a várostól elkápráztatott elbeszélőnek a regény elején és végén egyformán kérdésessé tett szerepe.

Némileg más jellegű és természetű regény a *Hullámok*. Mintha Major Nándor a *Délben* kiírta volna az idő rétegződése, a táj és a környezet, az életek és a sorsok keltette káprázatot, s ezzel együtt lemondott volna mind a fikcionálás, mind a költőiség, de bizonyos fokig a tételesség jegyeiről is, a *Hullámok*ban az egyenes vonalú elbeszélés eszköztárához nyúlt, s ezáltal közelebb került a valóságábrázolás lehetőségéhez. Az idő rétegződése a *Délben* az időtlennek vélt kérdések, lírai és egzisztenciális kérdések feltevése és nyitva hagyása után a közvetlen társadalmi kérdések felé fordult, s ebből olvasható ki 68 jelenléte a regény háttérében. E látható különbözős ellenére vannak közös vonásai a két regénynek, elsősorban a történetalkítás terén, hiszen a *Dél* elindítója, de nem döntő fontosságú meghatározója, bár jelenléte mindvégig beárnyékolja a regény szövegét, egy bűntény, a hullarablás vagy sírgyalázás, éppúgy a *Hullámok* irányítója, mozgatója, történetének vezetője egy bűnténynek is minősíthető közúti baleset, amiben a regény egyik szereplője életét veszti, a másik megsérül, harmadik is jelen volt talán... Az „oroszlátnak” is mondott vállalkozása egykori fiataloknak, hogy a várba vezető utat megosztó híd alatt az ellenkező (a bal

oldali) átjáraton át jussanak be a vár előterébe, sokakat megkísértett a múlt század közepe táján. Egy ilyen vállalkozás résztvevői a regény fiatal hősei, de a regény nem a bekövetkezett baleset részleteinek feltárására épül, csak egyszerűen jelen van, mind a fiatalok életében, mind a szülők, ezen túlmenően a város tisztviselőinek viselkedésében és gondolkodásában. A *Hullámokban* nem az idő, hanem a történetek rétegződnek. A háborús történetek szereplői, elhaltak és túlélők jelennek meg a regényben, a hatalom képviselői, velük szemben, de velük együtt az életet és a sorsot közelebről vagy távolabbról meghatározó személyek különféle szerepekben, hol döntéshozók, hol a döntések elszenvetői, szülőket megvető és szülőket kereső fiatalok, akik szabadságukkal nem igazán tudnak mit kezdeni, mert inkább kapták, mint kiküzdötték a szabadságot, s mindennek háttérében a medréből kiöntött Duna, aminek részletezése, a regény alakjai életébe való belépése jelképes jelentésként lép elő, hiszen azt a mozgást jelképezi, ami a regény egész világát áthatja. A múlt a *Hullámokban* nem folytatódik, mint a *Délben*, hanem kísért, fájó pontokat érint, valamennyire rá is telepszik az életek és sorsok menetére. Sok történet-szál fut egymással párhuzamosan, vagy keresztezi egymást Major regényében, s a regény elbeszélője egyetlen pillanatra sem törekszik a szálak elkötésére, ellenkezőleg, szabadon hagyja a történeteket, valójában rábíz mindent, a regényt is meg a poétikáját is a történetekre. Nem az elbeszélő, hanem a történetek szólalnak meg a regényben, a történetek néznek egymásra és figyelik egymást. Belőlük épül fel a regény, és éppen azért, mert az elbeszélő mindent a történetre bízott, a *Hullámok* közelebb kerül a hagyományos regényhez, annak is a valóságközlő változatához, ezért mondható társadalmi regénynek. Nemzedékek találkoznak és nemzedékek ütköznek meg a regényben és a *Hullámok* narrátora, egy-két fejezet kivételével, távolról figyel a történeteket, sőt a közöttük felismerhető kapcsolódási pontokra sem figyelmezteti az olvasót, nem jelez se előre, se visszafelé, főként pedig nem ítélkezik; az ítéletmondást is a történetre bízta, minek folytán a regény többféleképpen értelmezhető, s mind poétikai, mind történeti értéke éppen a többféleképpen, tehát sohasem egyértelműen értelmezhető jelentésében van. Annyi azonban elmondható, hogy ha a *Délben* a múlt kápráztatta el a narrátort, a *Hullámokban* a jelen lép előtérbe, függetlenül attól, hogy a regényben megfogalmazott jelennek nincs elkápráztató ereje, uralja a regény szövegét, a benne formálódó életeket.

A már megemlített *Tárgyak, tér, regény* címet viselő esszéjében beszél Major, mégpedig az idő diszkontinuitásának jegyében, a „polifonikus cselekmény”-ről, „amelyben – szerinte – az ember olyképpen tevékenykedik, hogy hol ez, hol az a fonál kallódik el, vagy kerül előtérbe, az ember, a hős,

benne is van minden fonálban, meg kívülről is áll, egyiknek a végkövetkezménye sem sugárzik ki rá kizárólagos, kötelező, parancsoló erővel”. A „polifonikus cselekmény” illetően értelmezése jól ismerhető fel a *Hullámok* felépítésében, anyagának elrendezésében, úgyszintén a hősök bemutatásában. A *Hullámok* minden hőse teljes életével van jelen a regényben; Major tesz arról, hogy az olvasó minden hősnek megismerje a múltját, nagyobbára az életútját is. Nem szorítkozik a jellemek jelzésére, ellenkezőleg, a történetekben való részesevé a hősöknek sorsot és életrajzot egyaránt befolyásol, részint azt mutatva meg, hogy egy-egy cselekedet, egy-egy lépés miből következik, részint pedig az, hogy belőlük mi következik. A regény címe is ebből a szövegformáló eljárásból értelmezhető. Hullámszerű a megáradt folyó, hullámszerű a jelenben a múlt, a mostani történetekben a korábbi történetek vetnek hullámot, hullámszerű a szabadságot kereső és a szabadságot nem lelő fiataljai a regénynek, hullámszerű a maradás és a távozás, az élet és a halál közötti valóságos terekben. S nem utolsósorban hullámszerű a történetek, egymásra épülnek, el- és felfedik egymást, ütköznek és ütközéseik nyomán újabb hullámvölgyek és hullámhegyek keletkeznek, éppúgy ahogyan az idézett esszé mondja, a szálak elkallódnak, máskor előtérbe kerülnek, s ezáltal keletkezik a regény. A *Hullámok* éppúgy mint a *Dél*, bár ezúttal nem szó szerint, felveti a regény kérdését, kevesebb teóriával és közvetettebben, ám a regény befogadója végig tudatában van, hogy regényt olvas, nem társadalombírálatot, vagy riportot, holott a narrátor történetmondása mindvégig a jelent idézi, egészen pontosan a múlt század hatvanas éveit, az akkori lehetséges eseményeket és cselekedeteket. Az, hogy regényt olvas és nem valami mást, éppen annak tudható be, hogy a *Hullámok*, ellentétben a *Dél*-el, nem épül tételre, még akkor sem, ha nagyon távolról ugyan, de a narrátor közvetítésével belép a regény szövegébe a választható és megélhető szabadság tétele, ám ezúttal, ellentétben a korábbi regénnyel, nem az egzisztencializmus bölcséleti alapjairól, hanem a történelemből. Amott a hagyomány uralta a tételt, az örökség megélése épült rá a regény szövegére, emitt a mostanra történelemben átment évtizedekkel ezelőtti jelen nyomódik rá a regény szövegére. Az akkori jelenről a történelem kutatói nyilván többet tudnak, mint a regény elbeszélője, de kevesebbet, mint a regény hősei, akik megélték a jelent meg a jelenre rátapadó múltat.

„A modern regény legnagyobb problémája a betöltetlen tér” – vélte regényeinek és elbeszéléseinek idején Major Nándor. Ezúttal szóba hozott két regénye ezt a problémát igyekszik megoldani. S ebben is találkozik a két regény. Itt is és ott is valóságos tereket töltenek be a regények hősei, életükkel és környezetükkel, cselekedeteikkel és rendre meghiusuló reményeikkel.